

כיבוד הורים מתעללים¹

(פברואר 2023/שבט תשפ"ג)

הקדמה

בתור פסיכולוג קליני העובד בקרב הציבור החרדי, אני מתבקש פעמים רבות על ידי מטופלי להתייחס לסוגיית כיבוד אב ואם בהקשר של הורים מתעללים. גם בלי בקשה מיוזמתו של המטופל להתייחס לנושא זה, קיימים אתגרים קליניים מובהקים הכרוכים בטיפול בבני נוער הסובלים מהתעללות של הורים, ואחד מן הצדדים המורכבים בקשר לנושא זה הוא מצוות כיבוד אב ואם. לעיתים, מטופלים אף יתנגדו בתוקף להיווכח במאפייני ההתעללות של ההתנהגות ההורית (גם כשאלה בוטים במיוחד). מבחינה קלינית חשוב מאוד לסייע למטופל להתגבר על התנגדות זאת² ולבוא לידי הבנה ברורה כי מעשי הוריהם הם מעשי התעללות שאין להצדיקם והם מנוגדים לחוקי התורה.

מאחר ושיקול קליני זה משפיע בצורה ישירה על חובת מצוות כיבוד אב ואם, חקרתי את הפן ההלכתי ושווהחתי אודותיו עם כמה מגדולי הרבנים. ברצוני לשתף את מסקנותיי עם כל מי שנדרש להתייחס לנושא זה.

סיבה נוספת למאמר זה הינה התפיסה המוטעית שגיליתי אצל חלק לא מבוטל מן הציבור הגורמת לאנשים להתמקד בחובתם של הילדים במצוות כיבוד אב ואם תוך כדי התעלמות מוחלטת מן ההפרות ההלכתיות הבוטות של ההורים המתעללים. משום מה, יותר נוח לכמה אנשים לשדר לילד מסר האומר, "זה אמנם מצער מאוד ששהורים מתעללים בך, אך זה המצב, הוא אינו עומד להשתנות והתורה מחייבת אותך לכבד אותם אז פשוט תתגבר", מאשר לשדר מסר יותר מדויק ואמיתי להורים מתעללים האומר, "חבל מאוד שאתה חווה קשיים עם ילדכם, אך דעו לכם כי בכל פעם שאתם מדברים אתו בצורה מתעללת הנכם עוברים על איסורים חמורים רבים³". ישנם אפילו ילדים הסובלים מהתעללות השומעים כי עליהם לסלוח להוריהם המתעללים, גם כאשר ההורים מעולם לא הכירו או הודו במעשי ההתעללות, לא התנצלו עליהם, ואף ממשיכים להתעלל בילדיהם בהווה. ולא זו בלבד – אלא ישנם ילדים שאף נאלצים לבקש מחילה מאת הוריהם על כעסם על ההתעללות.

למותר לציין שכיבוד אב ואם היא מצווה מאוד חשובה ומורכבת. בכל סיטואציה מסוימת ישנם היבטים קליניים והלכתיים ספציפיים הדורשים הדרכה מפורטת של רב מוסמך, וכמו שהדגיש הגאון רבי דוד

¹ פורסם בספר "תצילנו מפגע רע", תשפ"ג, עמ' רצב-שי', עורך הרב יהושע ברמן. הרב ד"ר סורוצקין הינו פסיכולוג קליני פרטי בברוקלין ניו יורק.

² כתבתי בהרחבה על נושא זה בספרות המקצועית, וכאן נסתפק בציון נקודה אחת והיא כי יש מחקרים שגילו כי קורבנות שהמעטו בעוצמת השחיתות והתוצאות השליליות של ההתעללות שהם עברו מגביהם בכך את רמת הסיכון בצורה משמעותית כי בעתיד הם בעצמם ייפכו למתעללים.

³ בהקשר זה ראוי לציין את הסיפור עם מרן הגאון הסייפלר רבי יעקב ישראל קנייבסקי זצ"ל שסיפר הרב יחיאל יעקובזון שליט"א. פעם הגיע אברך לסייפלר וטענתו בפיו כי הוא מוטרד מכך שבנו אינו שומע בקולו ואינו מקיים מצוות כיבוד אב ואם. לאחר שהאברך הסביר יותר בפירוט במה מדובר, כעס הסייפלר עליו ואמר, "אם אתה מצווה עליו לעשות דברים שאתה יודע שהוא לא יקיים, הרי שאתה עובר על לפני עוור לא תתן מכשול. ובאשר לבנך, יש פתרון פשוט, תוכל למחול לו. ואם אינך עושה זאת – הרי אתה שוטה, כי גם על כך ידונו אותך!"

קאהן שליט"א¹ כי מצוות כיבוד אב ואם כרוכה מעצם טבעה בניסיונות, וההדרכה ההלכתית בכל מקרה נתון של התעללות הורית תהיה תלויה במידה רבה על סוג וחומרת ההתעללות. איני מתיימר בשום פנים ואופן לקבוע מה צריך להיות פסק ההלכה. אינני פוסק הלכות ולא באתי בשורות הבאות אלא לשתף את הציבור בכמה היבטים חשובים ואולי פחות מוכרים הקשורים לסוגיה זו שגיליתי מתוך העיון במקורות ההלכתיים ועל ידי שיחות עם כמה מגדולי הרבנים, כדי ובמידה ויהיו מן הקוראים שיהיו מעורבים במקרים של התעללות הורית יוכלו להיות מודעים יותר ולשאול שאלות מדויקות יותר.

מסכת קידושין דף ל"א ע"א

הסיפור התלמודי המובא במסכת קידושין דף ל"א ע"א מדגים את גודל רמת הכבוד שמוטל על ילד לשמור כלפי הוריו. שר רומאי בשם דמא בן נתינא זוכה לשבחים על כך ששמר על איפוק לאחר שאמו, בפני אנשים אחרים, קרעה את בגדיו וירקה בפרצופו. מקריאה שטחית אולי היה ניתן להסיק מגמרא זו שמצוות כיבוד אב ואם תקפה גם בפני מעשי התעללות של הורים. אבל עיון נכון בסוגיה מגלה תמונה הרבה יותר מורכבת. תוספות שם מצטטים את דברי המדרש שאמו של דמא בן נתינא הייתה מטורפת בדעתה (כלומר, היא הייתה לא שפויה)². פירוש זה מאיר את הסיפור באור שונה לחלוטין. מובן מאליו שאדם לא שפוי (כגון חולה במחלת אלצהיימר) אינו מסוגל לקחת אחריות על מעשיו. אמנם, למרות עובדה זו שאמו הייתה לא שפויה ולא אחראית על מעשיה, החוויה הייתה בכל זאת מאוד משפילה עבור דמא בן נתינא ולכן התנהגותו הסובלנית ראויה לשבח. כל מי שטיפל בחולה שכזה יוכל להעיד עד כמה קשה הוא להימנע מתגובה חריפה להתנהגות משפילה כגון זו של אמו של דמא בן נתינא.

הים של שלמה מצטט את דברי התוספות ומוסיף להם דברי הסבר:

והכתבו התוספות (ד"ה ובאת) יש במדרש, שהיתה מטורפת מדעתה, וכן נראה לי עיקר, דהא מייתי כל הני עובדא ללמוד ממנו עד היכן מגיע כיבוד אב ואם. ובדינינו יכול למחות בה, שלא תעשה לו נזק, אף בממונו, וכל שכן בגופו, אם לא שכבר נעשה המעשה. אבל מכל מקום יכול לתובעה בדין.... אלא מטורפת היתה, ומשום הכי לא היה יכול למחות בה, ומשום הכי לא גער בה.

יוצא, איפוא, מדברי התוספות והים של שלמה כי אם הורה שהוא אדם שפוי מנסה לכפות על בנו התנהגות מתעללת או משפילה רשאי הבן למחות בו ולהוכיחו כדי למנוע את התקפתו.

בספר כיבוד אב ואם³ דן בשאלה אם בכלל מותר לילד לאפשר להוריו לעבור על חוקי התורה על ידי זה שיישאר פסיבי מול מכות והשפלות בפומבי מצד הוריו. מסקנתו של המחבר הספר הינה שלילד אסור אפילו למחול להורה על מעשים כאלה בלי בקשת מחילה כנה מצד ההורה מאחר ואדם אינו רשאי להזיק לעצמו. כמו כן כותב שם שיתכן ואסור לילד להרשות להורה לביישו ברבים מפני שמעשה זה דומה לרצח. הוא מוסיף שם שהסיבה והטושו"ע לא כתבו שילד יכול לנקוט בצעדים סבירים בכדי למנוע את הוריו מלהכות אותו ללא סיבה מוצדקת היא משום שנקודה זו צריכה להיות מובנת מאליה.

הורים רשעים

ייתכן ותהיה זו מידת חסידות לילד לא להתנגד למכות או השפלות מצד הוריו (אף לפני מעשה) בתנאי שההורה באמת מאמין (שלא בצדק) שמדובר בהתערבות חינוכית מתאימה וזה לא יגרום לילד לחלות

¹ רב קהילת גבול יעבץ וארגון אוהל, בהרצאה על נושא הענקת ייעוץ למשפחה היהודית האורתודוקסית בימינו בוועידה השנתית של מועצת רבני "יונג איסרייל" בחודש אדר תש"ס.

² עיין עוד במדרש רבה (דברים א, טו) ששם כתוב שאמו של דמא בן נתינא הייתה חסרת דעת, ודמא ענה לה "דייך אמי". לפי מדרש זה דמא לא הגיב בשתיקה.

³ רב הלל דוד ליטוואק, עמוד 32. הספר נושא הסכמותיהם של הרבנים הגאונים מרן רבי משה פיינשטיין זצ"ל, מרן רבי שניאור קוטלר זצ"ל, ומרן רבי שמואל הלוי וואזנר זצ"ל.

בשום מחלת נפש או לסבול מנזקים משמעותיים אחרים. אבל הורה שמכה או משפיל את הילד רק מתוך כעס בלבד יש מקום לצדד ולהגדיר אותו כרשע, ואם כן אינו נראה סביר לומר שכלפי הורה רשע קיימת מידת חסידות לילד לתת להורה כזה להתעלל בו. הרי בחידושי רבינו יעקב מלובלין ורבינו העשיל מקרקוב כתוב שאם האב מתנהג כמו רשע מותר לבן אף להכלימו. אמנם הרמב"ם¹ והמחבר² פוסקים שישנו חיוב לכבד הורה רשע³, אך הטור והרמ"א⁴ נוקטים כדעת רוב הראשונים שאין חיוב לכבד הורה רשע (אלא אם כן עשה תשובה), ובערוך השלח⁵ רואים דנקטינן להלכה כדעתם, וזה לשונו, "ורבינו הרמ"א פסק כהטור וזה דעת רוב הפוסקים וכן נראה עיקר בש"ס שם"⁶. ואכן כששוחחתי אודות עניין זה עם הגאון רבי דוד פיינשטיין זצ"ל בג' דחוה"מ סוכות תשס"ג הוא אמר לי שאנו נוהגים כדעת הרמ"א להלכה ולמעשה.

הים של שלמה, בהמשך דבריו שם, מתייחס במפורש למעשי התעללות מצד הורים שאינם מונעים מתוך טירוף הדעת וכדומה אלא מתוך רוע לב בלבד. במצב כזה, כותב הים של שלמה, אין כל חיוב על הילד לנסות לעזור להוריו. אדרבה, אם אפשר לו, מוטב לילד להתרחק מהורים כאלה כדי שלא יסבול מהם. אם אופציה זו אינה מעשית, לפי דעתם של הסכמת הפוסקים כנ"ל מותר לילד לנקוט בצעדים סבירים בכדי להגן על עצמו מפני התעללות, ואף לפנות לבית הדין לאחר מעשה.

מכל הנ"ל אנו רואים שהתורה אינה מחייבת את הילד לסבול התעללות הורית בפסיביות, אפילו התעללות חד פעמית ועל אחת כמה וכמה התעללות כרונית, אלא הוא רשאי ואולי אף חייב להגן על עצמו.

הפטור של "חולה"

לפי דברי הגאון רבי דוד קאהן שליט"א קיים פן נוסף לדיון זה. בכל מצוות עשה שיעור חובת ההשתדלות הוא "עד חומש". בפוסקים מבואר שלסבול מחולי נחשב ליותר מחומש. אם כן, אדם אינו חייב לחלות כדי לקיים מצוות עשה. לכן, אדם הסובל ממחלת נפש בשל הקשר שלו עם הורים מתעללים פטור לגמרי ממצוות עשה זו של כיבוד אב ואם. וכשמדובר בהתעללות הורית מינית ניתן להניח מן הסתם שהילד עלול לסבול ממנה בצורה קשה ביותר למשך כל ימי חייו. כמו כן, קרוב לוודאי הוא שלכפות על ילדים לכבד את הוריהם המתעללים ללא תנאי יחמיר את מצוקתם ו/או נכותם הנפשית. ברור, אם כן, כי במקרים כאלה וכיוצא בהם שהילד עלול לסבול ממחלת נפש זו או אחרת, עובדה זו מהווה סיבה חזקה לפטור את הילד כליל ממצוות כיבוד אב ואם או לפחות להגביל את רמת התחייבותו בה.

כאשר מציגים בפני רב שאלה מסוימת בעניין הורה מתעלל, חובה לדבר באופן גלוי לחלוטין, ללא כחל ושרק, על היקף ההתעללות והמידה שבה היא גורמת או עלול לגרום לילד מצוקה ונזק נפשי. לעיתים קרובות, הילד בעצמו מתקשה לתקשר גלויות (אפילו בינו לבין עצמו) בנושא זה, ועל המטפל מוטלת האחריות לעזור למטופל לגבש את שאלתו באופן מלא ומדויק.

האשמות שווא וביקורתיות יתרה

שאלה מעניינת נוספת הקשורה לנושא זה היא העניין של הבעת דברי הגנה עצמית מול האשמות שווא. מניסיוני נראה שלילדים רבים קיימת הנחה האומרת הגנה עצמית מילולית בפני האשמות הוריות לא

¹הלכות ממרים פרק ו' הלכה י"א.

²שולחן ערוך יו"ד סימן ר"מ סעיף ח'.

³אמנם גם לשיטה זו יש המצדדים שאינה אלא חיוב מדרבנן (עיין בב"ח), ולכן אמר רבי דוד קאהן שליט"א כי גם לפי דבריהם יש מקום להקל כפי הצורך הנפשי של הילד.

⁴שם

⁵יו"ד סימן ר"מ סעיף ל"ט

⁶אבל עיין בקיצור שולחן ערוך סימן קמ"ג סעיף ט' שכתב שיש להחמיר כדעת הרמב"ם, ומסתברא לי דלא התכוון לחלוק מעיקרא דינא אלא דס"ל דמאחר ומדובר במצוות עשה דאורייתא ובפרט דמדובר במצוות כיבוד אב ואם דמבואר בכמה מקומות דהיא מן החמורות וכמו שאמרו חז"ל שהשווה כבודם למקום לכן ס"ל דטוב הדבר להחמיר כדעת הרמב"ם. ונראה עוד דגם הקצוש"ע יודה דהיכא דהבן עלול לסבול בצורה משמעותית מזה אין עליו להחמיר על עצמו וכ"ש אם יסבול בצורה קשה. כנלענ"ד.

נכונות אסורה מפני שזו סותרת את העיקרון של מצוות כיבוד אב ואם. הילד חושב כי עליו לספוג את ההאשמה של ההורה בשתיקה מוחלטת. נקודה זו נידונה בספר בן יכבד אב¹ ושם כתוב שהנחה זו מוטעית, וזה לשונו: "אב המוכיח את בנו בטעות, לכאורה הבן שרוצה להצטדק, לא יאמר לאביו בלשון הסותר, כגון זה לא אמת או לא נכון, אלא יאמר בלשון מתונה כמו: יש לי לומר דברים המצדיקים אותי, ויעמיד האמת על בוריה". מותר לילד להבהיר, אמנם בצורה מכבדת, כי ההאשמה כוזבת.

דומה לכך השיב לי הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א כשהתכתבתי אתו אודות ילדים הסובלים מהורים המתנהגים ביד קשה ובביקורתיות יתרה. כתוצאה מכך, ילדיהם מפחדים לדבר אתם באופן גלוי, ועל אחת כמה וכמה שאינם משתפים אותם בבעיותיהם. שאלתי את הרב זילברשטיין: במקרה כזה האם מותר לילד לומר להורה שהוא היה רוצה לדבר אתם גלויות אך אינו מסוגל לעשות זאת בשל ביקורתיותם הקיצונית? הרב זילברשטיין השיב: "מותר לילד לדרוש זאת כל עוד הוא מדבר בצורה מכובדת".

וראה זה מצאתי בספר שאלת רב² שנשאל למרן הגאון רבי חיים קנייבסקי זצ"ל, מדוע היה מותר ליוסף לומר ליעקב "לא כן אבי כי זה הבכור" כשיעקב שם את יד ימינו על ראש אפרים, והאם אין זו נחשב כסותר את דברי אביו?! וענה על כך רבי חיים זצ"ל, "טעות במציאות מותר". עיין עוד בעניין זה בדעת זקנים לבעלי התוספות (פרשת ויחי פרק מ"ח פסוק י"ז) שכתבו, "מפי רבי יצחק לוי שלכך הרע בעיני יוסף שאמר בלבו מחזיק אותי כשוטה שלא סידרתי אותם כהוגן ואני סדרתי אותם כסדר". לכאורה, משמעות דבריהם היא שהאיסור לתקן הורה אינו תקף במקרה והילד חש פגוע וזקוק להעמיד את האמת על בוריה.

אפרושי מאיסורא

בספר חבל יוסף³ (חלק חדרי דעה, יו"ד סימן ר"מ) הוכיח דלכ"ע בן חייב בחובת אפרושי מאיסורא כלפי אביו אם אין אחרים שיכולים לעשות כן. על פי זה כתב דמוכרח הוא דרך היכא דההורה הוי שוטה קיימת מחלוקת הפוסקים⁴ אם מותר לילד למנוע את ההורה מלעשות לו נזק מאחר ואין במעשה של שוטה משום אפרושי מאיסורא והמניעה היא רק כדי להציל את עצמו מהפסד ממון. אבל אם הורה שפוי רוצה לעשות נזק לבנו שלא כדין הרי יש בזה משום איסור ואם אין משהו אחר שיכול למנוע את ההורה מלעשות כן הרי חייב הילד למונעו מדין אפרושי מאיסורא.

על פי יסוד זה, נפסק בספר כיבוד אב ואם⁵ כי אם הורה מדבר עם ילדו באופן מתעלל המהווה הפרה ברורה של ההלכה, הרי שהילד מחויב להוכיח ולמנוע אותו מזה ככל מקרה אחר של אפרושי מאיסורא. כאמור, הילד חייב לעשות כן באופן המכבד ביותר שניתן בהתאם לנסיבות⁶. הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א הסכים עם קביעה זו בהתכתבות שהייתה לי איתו לאחר שראיתי תשובתו בנושא טיפול רגשי לבת שנפגעה מינית מאביה. הרב זילברשטיין הוכיח שם בתשובתו שכל האיסור לבזות הורה הוא כשהביזוי הוא לשם השפלה, אבל כשהביזוי נושא תועלת של ריפוי עצמי, כפרה להורה ו/או מניעתו מעשיית איסור אז הוא מותר ומצווה. כתבתי לרב לשאול האם נימוק זה תקף גם במקרה של הורה המוכיח את ילדו באופן בוטה ומתעלל, שיתכן שמותר לילד (ואולי אף חובה עליו) להתנגד לתוכחה כדי למנוע מההורה לחטוא באופן זה, והרב זילברשטיין כתב לי בחזרה שהוא מסכים שאמנם כן הוא.

¹ רב יואל שורץ, עמוד 91. הספר נושא הסכמתו של מרן הגאון רבי חיים שמואלביץ זצ"ל.

² חלק א' פרק כ"ג אות ט"ז.

³ הגאון רבי יוסף זונדל הוטנר רב ק"ק איישישאק, מתלמידי הנצי"ב, חברו של הגאון רבי מאיר שמחה מדווינסק (רבנות דווינסק הוצעה קודם לרבי יוסף זונדל אבל הוא סירב באומרו שעול הרבנות יגרום לו ביטול תורה, ורק מאוחר יותר הסכים לקבל עליו עול הרבנות באישישאק), ומרביתו של החפץ חיים (מבין ההסכמות שהחפץ חיים קיבל לספרו ליקוטי הלכות מופיעה הסכמתו של רבי יוסף זונדל).

⁴ שו"ע יו"ד סימן ר"מ סעיף ח'.

⁵ עמודים 34 ו-47.

⁶ ועיין עוד בתנא דבי אליהו רבה פרק יט דאיתא שם, "ולא יראה אדם את אביו ואת אמו כשהן מדברים דברים יתירים ויחרש להן ואם עשה כן הוא והן אין ממלאין את ימיהן שנאמר רק השמר לך ושומר נפשוך מאד".

המהרי"ק על גדרי חובת כיבוד אב ואם

המהרי"ק (שורש קס"ו) פוסק שלאב אין רשות לאסור על בנו לשאת את האישה הראויה בעיניו, ונפסק בשו"ע¹ כדעת זו של המהרי"ק בלי שום חולק.

המהרי"ק מביא שלושה נימוקים לפסיקתו. הבנה ברורה של התעללות והשלכותיה מובילה למסקנה כי סברות אלו של המהרי"ק תקפות באופן ברור על ילד המתמודד עם הורה מתעלל. הנימוקים של המהרי"ק הינם:

1. על פי ההלכה הפסוקה, הורה חייב לשאת בנטל הכלכלי של קיום מצוות כיבוד אב ואם של ילדו ("משל אב" – לדוגמה, הבן חייב להכין את האוכל ולהגישו לאביו, אך על האב מוטל לשלם על המזון)². אם הילד אינו נדרש לשלם מחיר כלכלי עבור מצוות כיבוד אב ואם, כל שכן הוא שאין הבן חייב לסבול סבל אישי (צער, דגופא) כגון הימנעות מנשיאת אישה כרצונו.
2. הגמרא מזכירה פעמים רבות את דאגתם של החכמים לכך שאישה תמצא חן בעיני בעלה, זאת כדי שנישואיהם יעלו יפה. כאשר אב מנסה לכפות על בנו לשאת אישה בניגוד לרצונו, הוא כביכול מצווה על בנו ללכת נגד חוקי התורה מפני שסביר להניח שיחסיו עם אישה שנכפתה עליו לא יהיו טובים. [בדומה לכך, נוכל אולי לטעון שילדים הסובלים מהתעללות מרבים למרוד באמונות הדתיות של הוריהם או לפתח הפרעות נפשיות קשות. שתי התוצאות האלו בוודאי אינן רצויות בעיני חכמינו].
3. חיוב כיבוד הורים חל על הילד רק כאשר ההורה מבקש ממנו דבר המועיל לו ישירות, לדוגמה: הגשת אוכל (נהנה מגוף הדבר)³. הילד אינו נדרש לציית לפקודות שאינן מיטיבות ישירות עם ההורים, כגון בחירת בת זוג.

לשתוק בפני התעללות ולספוג אותה בוודאי מהווה סבל אישי כבד ביותר. ברור, אם כן, כי הסברה הראשונה של המהרי"ק שמצוות כיבוד אב ואם איננה תקפה אם היא תגרום לסבל אישי שייכת בעליל למקרה של ילד הסובל מהתעללות הורית.

לפני הרבה שנים כולם הסתכלו על התופעה הכאובה של נער נושר פחות או יותר כבעייה עצמית. אולם היום ידוע כי אחד מגורמי הסיכון הגדולים ביותר לנשירה הוא ההתעללות. לכן, נראה מאוד סביר לטעון כי הורה המתעלל בילדו ובכך מכניס אותו לסכנת נשירה ומרידה נגד חוקי התורה מוגדר כדין מצווה אותו לעבור על דברי תורה, וכסברתו של המהרי"ק שגם אם אין האב מצווה את הבן בצורה מפורשת לעבור על דברי התורה אם ציווי יגרום לתוצאה שהיא מנוגדת לרצון התורה גם זה מוגדר כדין מצווה אותו לעבור על דברי תורה. הרי חז"ל אמרו גדול המחטא יותר מן ההורג⁴. היום שידוע הוא שההתעללות מהווה גורם סיכון משמעותי ביותר לחיי הפקרות נגד חוקי התורה, אך סביר הוא לקבוע שהורה המתעלל בילדו יוגדר כמחטא, ולא רק שיהיה מותר לבן להתנגד להתעללות ולהגביל (או אולי אף לנתק) את הקשר עם הוריו אם זה מה שהוא זקוק לו כדי להישאר בריא בנפשו ורוחניו, אלא אף יהיה חובה עליו לעשות כן.

¹ יו"ד סימן ר"מ סעיף כ"ה.

² עיין שו"ע יו"ד סימן ר"מ סעיף ה'.

³ בשו"ת אבן ישראל (חלק ט, עמוד 146) הגאון מרן רבי ישראל יעקב פישר זצ"ל נשאל לגבי החיוב לציית להורים כאשר הם מבקשים דבר מה שאינו נוגע להם ישירות. אף שלדברי הרשב"א, חובת כיבוד אב ואם חלה רק על דבר המהנה אותם ברמה הפיזית (כגון הגשת מזון), המקנה (קידושין ל"ב) קובע שאדם שאינו מצייט להוריו בכל סוג של ציווי עובר על מצוות מורא אב ואם. כיצד, אם כן, מקיימים הלכה למעשה את פסקו של הרשב"א? הרב פישר עונה שרק אדם האומר להוריו גלויות "אינני מתכוון לשמוע בקולכם" עובר על מצוות מורא אב ואם. אך אם הילד אינו עונה בצורה כזו, "מותר לו לפעול כפי רצונו, מפני שהדבר אינו משפיע ישירות על ההורים". הרב פישר אף פוסק שכאשר הורים דורשים מילדיהם לציית להם בענייני מצוות (כגון למי להינשא או היכן ללמוד) מותר לילד לומר להורה אף באופן ברור שהוא אינו מתכוון לשמוע בקולו.
⁴ מדרש רבה במדבר כ"א ד'.

התעללות איננה מעניקה הטבה להורה היכולה להיות מוגדרת כ"נהנה מגוף הדבר" (סברתו השלישית של המהרי"ק). ואם יבוא בעל דין לחלוק ולומר שהרי ההורה נהנה בכך שמרגיש שליטה ועילאיות, הרי השגת תחושות אלה על ידי התעללות פסולה בהחלט על פי חוקי התורה ואין שום זכות להורה להשיג בצורה כזו, ואין לך "לא שייך אב בגווה" (כלשונו של המהרי"ק) גדולה מזו. לכן, ברור הוא שמצוות כיבוד אב ואם איננה מעניקה זכות להורה להתעלל בילדו ואין שום חובה מוטלת על הילד לספוג את ההתעללות בשתיקה.

דיבורי גנאי כלפי ההורים במפגש טיפולי

שאלה העולה לעיתים קרובות בהקשר הטיפול בנוער הסובל מהתעללות הורית הינה אודות דיבורים של גנאי כלפי ההורים. האם מותר לילד לשאת את המטפל בצורה גלויה ובלתי מוגבלת בטענותיו מול הוריו כחלק מן התהליך הטיפולי, או האם דיבורים של גנאי שכאלה יוגדרו כאסורים מתוקף מצוות כיבוד אב ואם?

בנוסף לסיבות אחרות להקל, רבי דוד קאהן שליט"א ענה על שאלה זו מזוית מקורית וחדשנית¹. הגמרא במסכת סנהדרין דף פ"ד ע"ב דנה בשאלה האם בן שהקזיז דם לאביו חייב מיתה משום מכה אביו? הגמרא עונה שהקזת דם לצורך רפואה איננה כלולה באיסור מכה אביו ואמו. ולמה? לפי רב מתנא זה נלמד מן הפסוק שאומר ואהבת לרעך כמוך. רש"י מפרש שם, "לא הוזהרו ישראל מלעשות לחבריהם אלא דבר שאינו חפץ לעשות לעצמו". מגמרא זו משמע כי מצוות כיבוד אב ואם כפופה להגדרות השייכות לכלל דיני בין אדם לחברו. הכלל הגדול בדיני בין אדם לחברו הוא כי כאשר הדבר השלילי נעשה לתועלת הרי הוא מותר. לשון הרע לתועלת מותר. להכות ילד כדי להדריכו בדרך הישרה מותר. להכות יהודי או לדבר עליו לשון הרע מהווה איסור חמור, אבל כאשר הדבר נעשה לשם שמים לתועלת מותר. אם כן, גם בנידון זה של דיבורי גנאי כלפי הורים כחלק מן התהליך הטיפולי, כיון שמצוות כיבוד אב ואם אף היא כפופה לכללי דיני בין אדם לחברו כמבואר מן הגמרא הנ"ל, והדבר נעשה לתועלת לרפואת נפשו של הילד, הוא מותר.

הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א מסכים לפסיקה זו, אמנם מזוית אחרת משל². מומחה לבריאות הנפש אחד הפנה את השאלה דלהלן לרב זילברשטיין.

חלק נכבד של הבעיות, הקשיים והפתולוגיה הנפשית של ילדים (ומבוגרים שתקועים בילדות), נובע וקשור להתנהגות ההורים וליחסים לא הולמים ולא בריאים של הורים כלפי הילדים. בטיפול פסיכולוגי (פסיכותרפיה) המטפל מנסה לעזור לילד (ולמבוגר) להבין, לזהות ולהכיר את הרגשות והקונפליקטים המוסתרים, את התגובות הקשות שנוצרו בשל כך, וכן לבטא רגשותיו ולהתמודד באופן יותר בוגר, בונה ובריא עם מה שעבר עליו³.

בטיפול משפחתי מתרכזים במערכת הלא בריאה והיחסים הפתולוגיים במשפחה שתורמים לבעיות הילד (כגון מסרים כפולים מצד ההורים, התערבות הילדים בסכסוכי ההורים, דרישות וציפיות קיצוניות של ההורים מילדיהם, התנהגות לא מוסרית והולמת מצד ההורים וכו').

האם התערבות טיפולית מסוג זה מתנגדת עם ההלכה, במובן זה שהמטפל מאפשר בקרב המטופל מודעות וביטוי רגשות כעס שעלולים לגרום שהמטופל לא יכבד את הוריו כיאות ואף יעבור על איסור ארור מקלה אביו ואמו?

המטפל שהפנה את השאלה הוסיף את המקרה הבא בתור דוגמה:

¹ בהרצאה הנ"ל.

² ספר שיעורי תורה לרופאים, חלק ד' עמוד 398.

³ ישנם שתקפו גישה קלינית זו, ביניהם אנשים בעלי שיעור קומה, אבל לדעתי דבריהם אינם מבוססים על הבנה נכונה של הגישה. אתיחס לדבריהם בהרחבה בנספח שמופיע בסוף המאמר.

תלמידה בת 18 ביקשה טיפול פסיכולוגי בשל דיכאון, חרדה קשה בחברת אנשים וקושי בריכוז בלימודיה. היא פנתה לעזרה בלי ידיעת הוריה מפני שפחדה שהם יתנגדו לכך ויענישו אותה. בפגישה השלישית המטופלת סיפרה למטפל בקושי גדול ובהיסוס רב, שמאז גיל עשר אביה מתעלל בה באכזריות ובחוסר צניעות. היא לא סיפרה לאמה על המצב מפני שהאם הייתה בעלת אישיות חלשה שתמיד עמדה לצד בעלה. המטופלת האמינה שהיא האחראית להתנהגות אביה משום שהיא בלי משים עוררה את יצרו של אביה. היא ניסתה לתקן את המצב על ידי כך שנעשתה אנורקסית ואיבדה משקל רב. היא ראתה את עצמה כאדם רע הראוי לעונש, ולעיתים גרמה לעצמה כאב ופגיעה עצמית, מתוך ניסיון לכפר על 'חטאיה'. לעיתים, היו לה מחשבות התאבדות....

מגמת הטיפול הייתה לעזור למטופלת לראות את עצמה כקורבן ולא כשותפה לדבר עבירה, ולתת הכשר לזכותה לפרטיות ושהיא זאת שתקבע כיצד אנשים יתייחסו אליה. שתוכל לעמוד מול ההתנהגות הבלתי הולמת והחולנית של אביה באופן יעיל ועקבי, ולכוון את כעסה והתנהגותה המענישה כלפי חוץ ולא כלפי עצמה. בעידוד ודחיפה משמעותיים מצד המטפל, המטופלת התחילה לעמוד בפני ניסיונות ההתקרבות של אביה, נהייתה יותר מסוגלת לעמוד על שלה, שהתה פחות זמן בבית, והחלה להיות יותר מודעת לכעסה ולתת ביטוי גלוי לכעס, לזעם ולשנאה העצורים והכבועים כלפי אביה, גם במסגרת הטיפולית וגם מחוצה לה...

נשאלת השאלה: האם הפסיכולוג שערך את הטיפול קיים מצוות ורפא ורפא והשב תשיבם או שהוא עבר על איסור בכך שהוא העלה את חלקם של ההורים במצוקותיה למודעותה של המטופלת, ובעצם הכשיל את המטופלת בכך שהיא לא תרצה לכבד עוד את אביה ואף תזלזל בו?

הרב זילברשטיין השיב כדלהלן:

אם האב לא חזר בתשובה, פסק הרמ"א: יש אומרים דכל עוד שהאב לא חזר בתשובה, אין חיוב לכבדו, עכ"ד. לאור זאת אין מקום לשאלה, כי אין חיוב לכבד אב רשע.

אולם הש"ך שם כתב: אע"פ שאינו מחוייב לכבדו אסור לצערו, יעו"ש. לאור זאת, אם האב יוודע מהטיפול הפסיכולוגי הניתן לבתו, ושהיא מודרכת לבזות לו, הרי שיצטער, ואסור לצערו.

אך יתכן שגם כשיוודע מהטיפול, מותר לעשות זאת, כי האיסור שאסרה תורה לבזות את האב ולזלזל בכבודו, איסור זה נאמר דוקא כשהמטרה בזלזול באב היא לשם השפלה, אבל לא כשהוא נעשה למטרת ריפוי, ולתועלת של הבת, שהיא בסופו של דבר גם תועלת לאב, שתהיה לו בת בריאה, ואין זה קלון כי אם הבראה והכשרה לנישואין.

הרב זילברשטיין מבסס את דבריו על הגמרא במסכת פסחים דף נ"ו ע"א שם מסופר שחזקיהו המלך גירר עצמות אביו על מטה של חבלים והחכמים הודו לו שהוא עשה כראוי וכיאות. רש"י שם מפרש, "משום כפרה ולא קברו בכבוד בדרגש ומטה נאה ומפני קידוש השם שיתגנה על רשעו ויוסרו הרשעים". הרי שמותר לבזות אב לתועלת. ובפרט בנידון זה שהאב החרים עליה את עולמה, וחייב הוא לשאת בצער כדי לרפאותה.

הרב זילברשטיין ממשיך לדון בהלכה במקרה שהאב כן חזר בתשובה ופסק שיש להניח שמן הסתם ניחא לו שבתו תבזהו בלבה, כדי שתוכל להירפא ולהינשא, וכדי שתהיה לאב כפרה על מה שעולל לה¹.

¹ הרב זילברשטיין מציע שאם האב אכן חזר בתשובה, ייתכן ויהיה מתאים לערב אותו בטיפול כדי להימנע ככל האפשר מהכלמתו. כמו כן, לאחר שהמטופלת תירפא ותתחתן והטראומה שלה תתעמעם, יש לעודד אותה לחזור ולכבד את אביה (בתנאי שהוא חזר בתשובה).

הרב זילברשטיין מסיק שהמטפל פעל במקרה זה על פי ההלכה ואף קיים מצוות רבות כולל מצוות ורפא ירפא¹.

התרחקות מהורה שלא הגן על הילד

התכתבתי פעם עם הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א אודות נערה שהוטרדה מינית על ידי אביה החורג במשך שנים רבות. כשגדלה מספיק, היא עזבה את הבית וניתקה כל קשר עם אמה ואביה החורג. אביה החורג מעולם לא הכיר במעשיו הנפשעים וכל שכן שלא התנצל עליהם. הנערה התרחקה גם מאמה משום שלא עשתה שום דבר במשך כל שנות ההתעללות כדי להגן עליה. קרובי משפחתה של הנערה, שידעו היטב מה עולל לה האב החורג, הטיחו בה שהתרחקותה מההורים מצביעה על חוסר כיבוד אב ואם ומתחו עליה ביקורת. נשאלת השאלה, מאחר ואמה של הנערה בעצמה לא פגעה בבתה בצורה ישירה, האם קיים פן של צדק בדברי קרובי משפחתה? תגובתו של הרב זילברשטיין הייתה קצרה ונוקבת: "קרובי משפחתה הם שוטים גמורים".

ילד שאינו משתף פעולה

מעניין לעניין באותו עניין חשוב לי להזכיר מה שסיפר המחנך הנודע, הרב דב בריזק, אודות שיחה שהייתה לו עם מרן הגאון רבי אהרון יהודה לייב שטיינמן זצ"ל. הרב בריזק שאל, מה צריכה להיות תגובתם של הורים כלפי ילד עקשן שאינו משתף פעולה? הרב שטיינמן ענה, האם ההורים עושים כל מה שמוטל עליהם לעשות ללא שהיות?! האם הם בדרגה של צדיקים גמורים המקיימים את חובותיהם בצורה מושלמת באופן קבוע?! על ההורים להבין שזה נורמלי עבור ילד להתרשל בחובת הציות להורה, ובמקום לכעוס, על ההורים לחפש דרכים חלופיות להשגת שיתוף פעולה. אחת השיטות העיקריות לכך היא דו-שיח.²

הורים שמפריעים לשלום בית של ילדיהם

נשאל פעם הגאון רבי משה שפירא זצ"ל אודות מקרה ששלום הבית של הזוג מופר בגלל שהחמות מתערבת בחייהם. מה נכון להם לעשות? הרב שפירא ענה כדלהלן:

"במקרה כזה שהתערבותה גורמת לנזק לשלום הבית, אסור לאפשר לחמות (אם הבעל, או אם האישה) שום התערבות בבית הצעיר. מותר גם לא לאפשר לה לבוא אל ביתם. ואם זה לא מועיל מותר גם לשלוח אותה מהבית, באופן שהיא תבין שהתערבותה גורמת לה ריחוק מהם, וזאת חובתו של האיש. זה פשוט לגמרי שאין כאן שום ענין של כיבוד אם, הוא לא חייב להקריב את חייו בשביל כבודה. ולמרות זאת בכל מקרה כדאי קודם להיוועץ בתלמיד חכם שאינו נוגע בדבר³".

¹ הרב זילברשטיין מסיים את מאמרו עם סיפור מספר חוט המשולש. כאשר היה החתם סופר בן עשר שנים בלבד הוא כבר היה תלמיד חכם מופלג ולמד אצל הגאון הגדול רבי נתן אדלר יחד עם תלמידים מבוגרים ממנו. פעם התבקש החתם סופר למסור "חבורה" בפני התלמידים האחרים ותלמידי חכמים אחרים שהתארחו במקום. אביו של החתם סופר אף הוא נכח במעמד מסירת "חבורה". במהלך הדברים הוא הזכיר חקירה עמוקה שנשאלה על ידי סבו הדגול. לאחר מכן הוא ציין שעם כל הכבוד הראוי, לפי דעתו סבו טעה ואין שום קושיה. כאשר שמע אביו של החתם סופר את דברי הנער על הטעות של סבו, הוא התקצף מאוד וסטר לבנו על פניו. הילד התבייש מאוד ורץ להתחבא במקום מסתור. הרב אדלר אחז שתלמידו צריך לנתק כליל את הקשר עם אביו ולא לדבר עמו עוד לעולם שמא יחסו הביקורתי של אביו יצנן את התלהבותו בלימוד התורה. אביו של החתם סופר קיבל עליו את הדין ולא דיבר עם בנו עוד לעולם. הרב אדלר גידל את החתם סופר בביתו כאחד מילדיו.

² "The Principal's Principles," *Community Magazine*, April 2007, pp. 30-32.

³ בינת המידות: פרקי הדרכה, עמ' 86 (בינת הלב: ירושלים, רבי יצחק לורין, תשס"ז)

נספח

בנספח זה ברצוני להתייחס להתקפות שנאמרו נגד הגישה הטיפולית הרווחת האומרת שישנה חשיבות גדולה לעזור למטופל להבין את כלל הגורמים לבעיותיו הנפשיות, כולל אלה הקשורים להורות לקויה מצד הוריו.

דברי הרב ד"ר אברהם טברסקי¹

הגמרא במסכת יומא דף ל"ו ע"ב דנה בנוסח הראוי לווידי, ומצטטת את הפסוק "חטאנו עם אבותינו, העוינו והרשענו" (תהילים קו:ו). המילה "חטא" ("חטאנו") רומזת על עברה שנעשתה בשוגג, ואילו המילים עוון ופשע ("העוינו והרשענו") מתייחסות לעברות שנעשו בזדון ובהתרסה. המהרש"א מעיר שאנו מזכירים את הורינו רק ביחס לחטאים שנעשו בשוגג, אך לא ביחס לעוונות שנעשו במזיד.

אנשים הנועצים בפסיכותרפיסטים לצורך טיפול בבעיות נפשיות נשאלים על אודות חוויות הילדות שלהם, ובפרט על האופן שבו התייחסו אליהם הוריהם. פעמים רבות, המטפל מייחס את בעיותיו הנפשיות של המטופל להורות לקויה. אין ספק שחוויות ילדות מוקדמות עשויות להשפיע עמוקות על האדם, אך יחד עם זאת חשוב לא להכפיש את ההורים. למרבה הצער ישנם הורים מזניחים או מתעללים, אך רובם הגדול של ההורים רוצים את הטוב ביותר עבור ילדיהם. הורים כגון אלו בהחלט עלולים לשגות בשיטות ההורות שלהם, אך שגיאות אלו נובעות בדרך כלל מכוונות טובות. כמו כן, ייתכן שהורים שהתייעצו עם "מומחים" כביכול לגידול ילדים קיבלו הדרכה מוטעית. אף שילדים עלולים לסבול מהטעויות של הוריהם, עלינו לזכור שבדרך כלל מדובר במעשים שנעשו בשוגג ולא במזיד.

במקרים מסוימים, המודעות לכך שבעיותיו של האדם נובעות מהורות לקויה גורמת לילדים להתייחס להוריהם בעוינות. גישה כזאת אינה מניבה שום תוצאות ברמה הטיפולית, והפער שנוצר בין הילד להורה גוזל משניהם את אחת ממערכות היחסים המהותיות ביותר בחייהם. הן להורים והן לילדים נגרם סבל מיותר.

למעט מקרים של התעללות ברורה, עלינו להבין ששגיאותיהם של הורינו אינן סיבה לתרעומת. במקום להרהר בטעויות של הורינו, נשיג הרבה יותר כאשר ניתן את הדעת להתנהגות שלנו. הפתגם אומר נכונה: "גם אם אתה תוצר של מה שהורייך עשו ממך, אם אתה נשאר כך – זו אשמתך בלבד". מילות הפסוק בתהילים נבחרו בקפידה. אל לנו להתייחס להורינו באיבה. גם אם הם טעו, הם תמיד התכוונו לטוב.

הערותיי לדברי הרב ד"ר אברהם טברסקי

- ראשית, יש להבהיר את דברי המהרש"א שצוטטו. על פי המהרש"א, ייתכן שאפשר לייחס את השגגות שלנו להורינו מפני שהם לא לימדו אותנו שמעשים מסוימים אסורים. לעומת זאת, עלינו לקחת אחריות על עוונותינו שנעשו במזיד שכן בוודאי לא נוכל לטעון שמעשינו המכוונים אינם ידועים לנו. עד כאן תוכן דברי המהרש"א. המהרש"א אינו מתייחס לשאלת המודעות של הורים לשגיאותיהם בגידול ילדים. (ראה הערת שוליים לציטוט דברי המהרש"א כלשונם המקורי²).
- בעיניי, ההתנגדות ל"הכפשת הורים" היא סוג של התקפת איש קש. אינני מאמין שקיים מטפל מוסמך כלשהו התומך בהכפשת הורים. אין שום קשר בין סיוע למטופל להיוודע לכעסו הכבוש, שנדחק במשך שנים של אי הכרה ברגשותיו, בגין ביקורתיות יתירה או השפלות מצד ההורים, וזאת במטרה להבין את תסמיניו ולמתן את מנגנון הביקורת העצמית הפנימי שלו, לבין "הכפשת הורים". למעשה, רוב המטפלים הנוקטים גישה זו עושים זאת בתור צעד מקדים במטרה לעודד

¹תורגם מספר "טברסקי על החומש" (ארטסקרול), אחרי מות טז:ז.

²מהרש"א חידושי אגדות, יומא לו: חטאנו עם אבותינו כו'. יש לדקדק בהאי קרא שאמר עם אבותינו גבי חטא שהוא שוגג ולא אמר כן בעון ורשע שהם מזיד ומרד. ונראה משום דמזיד ומרד שהם בכוונה ודאי עון עצמו הוא משא"כ חטא שהוא השוגג בלא כוונה וידעיה אפשר ששגג כן משום דלא למדוהו אבותיו שהוא עבירה ואילו למדוהו אבותיו שהוא עבירה לא בא כלל לידי חטא זה. לזה אמר חטאנו עם אבותינו שהם חטאו עמנו על שלא למדו עמנו יפה.

את המטופל לבנות מערכת יחסים כנה וגלויה יותר עם הוריו. לפי דעתי, הניסיון להגן כביכול על ההורים מפני תחושות התרעומת של הילד אינו מועיל לאותם הורים בטווח הארוך, אלא רק חותר לקשר מדומה ושטחי, וזאת על חשבון בריאות הנפש של ילדם.

3. באשר להנחה שהורים פועלים על פי רוב מכוונות טובות, גם כאשר הם נוהגים בביקורתיות יתירה או בשלטנות, אם הכוונה היא שרוב ההורים משוכנעים, ברמת המודע, שהם עושים זאת לטובת ילדיהם – הרי שהדברים כמעט תמיד נכונים. אחרי הכול, כמעט כל הורה ימסור את נפשו למען ילדיו¹. אך אם הכוונה היא שרוב ההורים אינם מונעים מצרכים רגשיים בלתי מודעים ובלתי בריאים (כגון: צורך בשליטה) ביחסם הגרוע אל ילדיהם, אני מאמין שאי אפשר להניח הנחה כזאת, וזו דעתם של מומחי פסיכולוגיה רבים. כמו כן, הגאון רבי שלמה וולבה זצ"ל כתב שלעיתים קרובות יש להורים צורך לא בריא לשליטה בילדיהם².

4. ילדים מתבקשים למחול להוריהם על התנהגותם הגרועה כלפיהם מכיוון שהיא לא הייתה זדונית (לדוגמה, כאשר ההורים טוענים שמטרתם הייתה לחנך את הילדים כהלכה). האם ההורים הודו בכנות על משיגיהם³? כאשר ילדים מתנהגים בצורה בלתי ראויה ללא כוונת זדון, האם הוריהם תמיד מוחלים להם מפני שמעשיהם נעשו בשוגג? אם לא, האם זה הוגן או אפילו הגיוני לבקש מילדיהם להתנהג כלפיהם אחרת⁴? אני גם תוהה האם ראוי לבקש בקשה דומה מנשים הזוכות ליחס גרוע מבעליהם השתלטנים הטוענים כי זו דרך התורה...

¹ חשוב להדגיש כי הכרת חלקם של ההורים בהיווצרות הקשיים הרגשיים וההתנהגויות הלקויות של ילדיהם אינה עניין לגיטימי מוסרי או הטלת אשמה. דבריו של מומחה מפורסם שדיבר על הצורך לגייס את עזרת ההורים בטיפול במטופלים עם הפרעות נפשיות מבהירים נקודה זו היטב: "ייתכן שהדבר נראה מוזר, מפני שנושאים טיפוליים כה רבים קשורים לחוויות כואבות הקשורות להורים, אך ברוב המקרים החוויות ההוריות ההרסניות נובעות ממנגנוני ההגנה הבלתי מודעים של ההורה... ההורים לא היו מודעים למנגנונים אלו ולא הייתה להם שליטה עליהן, וברוב המקרים מדובר באנשים הגונים מאוד שלעולם לא היו פוגעים בילדם בודעין. פעמים רבות הם יעשו מאמצים רבים לעזור לילדם..."

2 זריעה ובנין בחינוך (עמ' כ"ח) וז"ל, "לעיתים קרובות אנחנו מוצאים שההורים נוקטים פעולות לחינוך ילדיהם, כביכול, ובעצם אין שום קשר בין הפעולות האלה לבין חינוך. המניעים לפעולות 'החינוכיות' האלה הם מניעים אנוכיים - אגואיסטיים - לגמרי. לפעמים ההורים פועלים מתוך מידות פסולות לגמרי, מידות שנחשבות למידות רעות ביחסים שבין אדם לחבירו, מידות שהמבוגרים אינם מרשים לעצמם להראות כלפי מבוגרים אחרים, והנה בהתנהגות כלפי הילדים משתמשים בכל המידות שאינן טובות, כאילו שאלו מידות נורמליות: קנאה, שנאה, כבוד, כעס, גאווה... ובעיקר - רצון שליטה. יש כעין הרגשה של רצון לשלוט בילד. הילד ניתן לרשותו, ואני יכול לשלוט עליו שליטה בלתי מוגבלת.... רואים בילד 'הפצא' ששייך לי, ותפקידו בעולמו - להביא תועלת להורים". ועיין עוד בספר טיב השידוכין לרבי גמליאל רבינוביץ שליט"א (עמ' ק"ה-ק"ט) וז"ל, "מדוע רואים בתקופה אחרונה הדרדרות בכיבוד ההורים..., לדעתי סיבת הדבר שורשית בלב ההורים, כי כשנתבונן הסיבה האמיתית שרצה האב להוליד ילדים, נגלה בהרבה מקרים, שלא את טובת הילד חיפש ורצה, רק את טובת עצמו בלבד, הוא רצה להיות אבא, ואי אפשר להיות אבא אם אין ילד... וכל זאת מרגיש הבן בתוככי לבו, שלא בו בעצם רצה אביו, ומספק לו רק את האפשרות להיות אבא. ולכן מתחיל לזלזל בו...". ועיין עוד בדברי הגאון רבי חיים פנחס שיינברג זצ"ל בספר תוכחות מוסר (מאמר לו, עמ' רנ"ט-רס"ב, "כידוד אב ואם הוקש לכבוד המקום") וז"ל, "ולגבי הכוונה לטובה יש חילוק גדול בין הקב"ה לאב ואם, שהרי לאב ואם יש נגיעות בעניין זה שמביאים אותו לעולם, וכמש"כ במרפא לנפש וז"ל... שהרי האדם מתאוה שיהיה לו בנים ובזאת כוונתו לטובת עצמו, וי"מ שקובו בו טובה לעת זקנתו או להביאו לחיי עולם הבא, ע"כ. משא"כ בהטבת ה' לברואיו הכל רק לטובת האדם ואין להקב"ה שום תועלת."

³ עיין בספר דרכי החיים (רבי מיכל יהודה ליפקוביץ, ח"א, עמ' שכ"ב): "הרבה' (רבי שלמה היימן זצ"ל) היה אומר שלפני בקשת מחילה צריך להתבונן וללמוד את עומק העוולה, מה עשתה העוולה וגם מה הייתה יכולה לעשות, ובכן [אמר הגרמ"ל לבחור שדרש ממנו בקשת מחילה] תלך יומיים, תחקור ותתבונן מה קרה ומה היה יכול לקרות..." ועיין עוד בספר לעבדך באמת (רבי דב יפה, ח"ב, עמ' של"ה) שמביא מהחזון איש "שכשאדם מבקש סליחה מחברו, פניו צריכות להיות אדומות מבושש".

⁴רמז לחוסר הצדק באדם המבצע עברה ודורש יחס של התחשבות שהוא עצמו אינו מגלה כלפי קורבנו ניתן לראות בגמרא מסכת כתובות דף ל"ג ע"א: "הדר אמר אביי לאו מילתא היא דאמרי אי סלקא דעתך עדים זוממין צריכין התראה כי לא מתרינן בהו לא קטלינן להו מי איכא מידי דאינהו בעו קטיל בלא התראה ואינהו בעו התראה הא בעינן ועשיתם לו כאשר זמם לעשות לאחייו וליכא (רש"י: והם זממו להרוג את זה בעדותן שלא היה ולא נברא ולא התרו בו ההתראה שהעידו עליה)".

גישה חסרת צדק זו יכולה להגיע למימדים הזויים. הייתי עד למקרה בו נטל התיקון של מצב משפחתי פתולוגי הונה על כתפי של ילד צעיר במקום על ההורים. לפני שנים רבות עבדתי עם משפחה שסבלה מבעיות רבות במסגרת סוכנות בישראל. הייתה במשפחה היסטוריה ארוכה של סכסוכים זוגיים (ההורים התגרשו ונישאו מחדש), והאב הסתבך בהימורים ובהתמכרות לסמים. בשלב מסוים, אחד הנערים במשפחה לקח מנת יתר של סמים ונפטר. ביקרתי בבית המשפחה במהלך השבעה וישבתי ליד המלמד של אחיו בן האחת-עשרה של הנפטר. כאשר המלמד קם ממקומו, הוא אמר לתלמידו: "עכשיו מוטל עליך לעשות נחת רוח לאביך כדי לאפשר לו להתמודד עם אבדנו וכאבנו". שומו שמים!!

5. הרב ד"ר טברסקי כתב: "במקרים מסוימים, המודעות לכך שבעיותיו של האדם נובעות מהורות לקויה גורמת לילדים להתייחס להוריהם בעוינות. גישה כזאת אינה מניבה שום תוצאות ברמה הטיפולית". אכן, יחס עוין להורים לכשעצמו אינו כלי טיפולי, אך קיימות הוכחות מדעיות רבות לכך שההכרה "שבעיותיו של האדם נובעות מהורות לקויה" (ולא מעצלנות או מתאוות) עשויה בהחלט להועיל לטיפול. אם קיימת גישה עוינת של מטופלים כלפי הוריהם, זו נובעת בדרך כלל מעקשנותם הרגשית של ההורים לראות את הילד כ"חולה" וסירובם להודות ביחס הגרוע שהם גילו כלפיו. בעיניי, הן מטפלים המעודדים הכפשת הורים והן כאלו המעודדים הדחקה או אי הכרה בתרעומת מובנת על יחס גרוע, שניהם כאחד מהווים דוגמאות ל"הדרכה מוטעית" מאת "מומחים לגידול ילדים".

6. לגבי מה שהרב ד"ר טברסקי חירג "התעללות ברורה", לא ברור מדבריו מה כלול בהגדרה זו. האם מונח זה כולל חוסר הכרה וחוסר תיקוף של רגשות של הילד באופן קבוע? האם הוא כולל ביקורת בלתי פוסקת (לדוגמה, כינוי ילד כ"עצלן")? האם הוא כולל הערצת ילד בזכות אינטליגנציה גבוהה, נחת שהוא מביא להוריו, או היותו הילד ה"מועדף" – כלומר, הילד המספק את צרכי ההורים על הצד הטוב ביותר (ללא קשר לצרכיו שלו) – כך שהוא אינו מפתח תפיסה עצמית בריאה...?

7. האם הפתגם "גם אם אתה תוצר של מה שהורייך עשו ממך, אם אתה נשאר כך – זו אשמתך בלבד" תקף גם במקרה של "התעללות ברורה"? כמו כן, כאשר אין התעללות ברורה והדבר נחשב "אשמתו של הילד בלבד", האם מותר לומר שההורים שותפים באשמה? שמתו לב לכך שכל הנראה קיימת רתיעה עצומה מהטענה שבעיותיו של הילד הם "באשמת ההורים" גם כאשר ניכר בעליל שהם עשו טעויות חמורות, אך רבים אינם מהססים כלל לומר שזו "אשמת הילד". לדעתי, אין למטפל או כל אדם אחר מקום לדון אם התרחשות כשלהי היא "באשמת ההורים", שכן זו הכרעה מוסרית שחייבים להשאיר בידי בורא העולם. אנו כמטפלים רק חוקרים את תפקיד ההורה מנקודת מבט של "גורם ותוצאה".

דברי ראש ישיבת הר ברכה

אחד מעמיתיי למקצוע עורר את תשומת לבי לאמירותיו של הרב אליעזר מלמד שליט"א, ראש ישיבת הר ברכה, במאמרו שהתפרסם בעיתון השבועי ערוץ שבע באחד בינואר, 2005, תחת הכותרת "פסיכולוגים וכיבוד הורים: בעיות של פסיכולוגים". אלו דברי הרב מלמד:

פסיכולוגים רבים בימינו נוהגים להאשים את הורי הלקוח בבעיותיו בטענה שההורים הפעילו עליו לחץ, כעסו עליו ואף היכו אותו, ובמילים אחרות: "התעללו" בו. מאחר שהלקוח נחשב כמי שנפגע מהתנהגות הוריו, מובן מאליו שהוא לעולם אינו אשם בצרותיו. מצפוננו נשאר נקי והוא משוחרר ממצוקתו. ההורים אשמים בכל בעיותיו וצרותיו שהוא כופה על עצמו ועל סביבתו. מנקודת מבט זו, ברור שמערכת היחסים בין הילד להורים תלך ותדרדר, והוא יחלל בשאט נפש את מצוות כיבוד הורים בעידוד הפסיכולוג. גם לו היה טיפול כזה יעיל מבחינה פסיכולוגית, אסור ליטול בו חלק מפני שהוא מנוגד לחוקי התורה. כשם שאסור לאדם לגנוב או לרצוח כדי להקל על סבלו, כך אסור לו לעבור על מצוות כיבוד הורים כדי להקל על סבלו.

הערותיי על דברי הרב מלמד

עם כל הכבוד הראוי, אני משתומם על הדברים. ניכר היטב שגם הרב מלמד מתעסק בהתקפת איש קש. אינני מכיר אף מטפל בעל שיעור קומה המתאים לקריקטורה ששרטט הרב מלמד. כאשר אדם נודע לעובדה שהוריו תרמו לבעיות הנפשיות שלו, מודעות זו אינו מתפרשת אוטומטית כטענה ש"ההורים אשמים בכל בעיותיו וצרותיו שהוא כופה על עצמו ועל סביבתו", ואף אינה מעודדת אותו "לחלל בשאט נפש את מצוות כיבוד הורים", בדיוק כמו שסיוע לבעל תשובה טרי לקבל בהבנה ובסבלנות את התקדמותו האיטית בשמירת המצוות אינו מתפרש אוטומטית כמתן היתר לחלל את כל המצוות!

שאלת התרת השימוש בגישה פסיכו-טיפולית יעילה העלולה לגרום לילד להתייחס להוריו באופן פחות מכובד היא בהחלט סוגיה הלכתית סבוכה שאיני מוסמך להכריע בה. אולם, משיחותיי עם כמה מגדולי הרבנים בנושא זה שדבריהם הובאו לעיל בגוף המאמר עולה באופן ברור שרבים מהם אינם מסכימים לדעתו של הרב מלמד שטיפול כזה מוגדר כדבר אסור. הגאון רבי דוד קאהן שליט"א אף אמר לי בצורה מפורשת שילד אינו נדרש להקריב את בריאותו הנפשית למען מצוות כיבוד אב ואם.

מלה אחרונה

לסיום, מאוד חשוב לי לחזור ולהדגיש את אשר כתבתי בהקדמת המאמר: מצוות כיבוד אב ואם היא מצווה חשובה ומורכבת מאוד, ואכן ראיתי שסוגיות המורכבות האלה, בקשר לשאלות מסוימות, קיימת חילוקי דעות גם בקרב גדולי הרבנים שאיתם שוחחתי¹, ומסרתי בכתבי ופרסום מאמר זה איננה לפסוק הלכות, אלא לשתף את ציבור הקוראים במידע הלכתי ופסיכולוגי והיבטים שהנני רואה כחשוב מאוד לכל מי שיקלע לידי לידון בסוגיה זו. ובכל מקרה ספציפי יש להיוועץ ברב מוסמך לקבלת הדרכה הלכתית פרטנית.

¹הנה דוגמה של חילוקי דעות בנושא זה: הגאון רבי יצחק זילברשטיין שליט"א בכתב עת קול התורה (ניסן תשס"ג – עמ' קע"ב-קפ"ב, הובא גם בספרו "שיעורי תורה לרופאים" ח"ד סימן רס"ז) כתב, "לדבר גנאי על אביו כדי להקל עונש הבן. קבלנו שאלה מבית הכלא. שם אסור בחור על עבירות חמורות... העורך דין שלו אמר שאם ירשה לו לספר... מה עולל לו אביו כשהיה ילד קטן, יש להניח שהשופט יקל בעונשו... תשובה: השבנו לו שהוא איסור תורה חמור שעליו נאמר ארור מקלה אביו ואין כל היתר לגנות אביו בבושה קשה כדי להקל על עונשו". אך בשבת פר' יתרו תשס"ה אמר לי הגאון רבי דוד קאהן שליט"א שהוא אינו מסכים עם פסק זה משום שזה ודאי נחשב יותר מחומש שחייבים להוציא עבור מצוה. שאלתי את הרב קאהן, הרי ארור מקלה הוא לא ואין שיעור של חומש ללאו? הרב תירץ שאב זה הוא רשע ולא עליו נאמר ארור מקלה. וביום א' לפר' בלק תש"ע אמר לי הגאון רבי דוד פיינשטיין זצ"ל על מקרה זה שאם האב מסכים אז ודאי מותר משום אב שמחל על כבודו כבודו מחול, ואם הוא לא מחל אז הוא טיפש. הרב פיינשטיין הוסיף שייתכן שהאב דינו כרשע ואז ג"כ מותר.